

Eduard Bernstein

1. Temeljna misao marksizma

Antimarksist je ponajprije drugi izraz za protivnika Marxove teorije. Ali što su temelji, što su osnovne misli te teorije? Što je temeljno shvaćanje po kojemu se Marxovo učenje razlikuje od učenja socijalista koji su prethodili Marxu? To je jače i dublje obuhvaćanje *misli o razvoju, pojam evolucije* u načelnom provođenju, nego u bilo kojega drugoga socijalista prije i u vrijeme Marxa. Socijalisti prije Marxa bili su većinom utopisti, dijelom više, dijelom manje naklonjeni maštanju, u svakom slučaju *spekulativne* naravi što su zamišljale društvo koje će biti bolje od sadašnjega, ljudi koji su sebi kao cilj postavljali najbolje moguće društvo i nastojali ga postići. Ili su to bili reformatori koji su prihvaćali neku opsežnu socijalnu reformu ili reforme što su im se činile oportunistima, i stajali su ih u prvi plan a da nisu duboko, temeljito analizirali postojeće društvo, da tu reformu nisu bili u stanju izvoditi izravno iz datih potreba, da nisu pitali: kako se ta reforma slaže s cijelim razvojnim tokom društva, njegovim nastalim uvjetima opstojanja i snagama? Nasuprot tome, Marx zastupa shvaćanje suvremenoga društva kao organizma što se razvija, koji se ne može proizvoljno ni izmijeniti ni proizvoljno okameniti, nego ima, štoviše, svoje posve vlastite zakone razvoja — zakone koje oni što ga žele reformirati moraju temeljito studirati. Ta je velika misao izražena već u ranim Marxovim spisima, ali ju je Marx najsustavnije sažeo u predgovoru spisu koji je objavio 1859. godine pod naslovom »Prilog kritici političke ekonomije«, iste godine kad se pojavila Darwinova prva velika knjiga o teoriji razvoja u organskoj prirodi, i obje te publikacije mogu se vrlo dobro i s pravom postaviti usporedo. Može se označiti slučajem što su se pojavile iste godine, ali nije tako slučajno što su nastale u istom povijesnom razdoblju, u istom vremenskom razdoblju. U svojim temeljnim mislima one dišu istim duhom.

Darwinova knjiga razvija misao da se promjene živih bića ne mogu sveći na proizvoljne zahvate stvoritelja, nego im se uzrok mora objasniti životnim uvjetima tih bića, a ono što Darwin izvodi o novim oblicima i vrstama biljaka i životinja, Marx razvija u odnosu na povijest razvoja ljudskih društava. Naravno, njihovi su razvojni uvjeti u bitnim točkama drukčiji, jer se i biljni i životinjski svijet u cjelini razvijaju nesvjesno, nenamjerno,

dok čovječanstvo u toku vremena postaje svjesno svojih razvojnih uvjeta, a postaje i sve svjesnije zašto se bori. Ali čak ni ta svjesnost ne pomaže ljudima da se oslobode svake vezanosti; po njoj, prema Marxovoj teoriji, razvoj društva ne postaje još stvar proizvoljnosti. U svome razvojnom hodu ostaje čovječanstvo vezano svojim vlastitim uvjetima opstojanja. Drugim riječima: naposljetku su ekonomija, dodajem jer je priroda sama najvažniji dio ekonomije — i prirodni uvjeti proizvodnje životnih dobara oni koji su posljednji odlučni činitelj u povijesti mijenjanja ljudskih društava. Misao koja je, doduše, izrečena i prije, već prije Marxa, ali ne u preciznom obliku što joj ga je dao Marx. Prije svega, Marxu pripada zasluga da se kao teoretičar razvoja društva vratio na povijest ljudskih sredstava za rad, da ju je sveo na *razvoj oruđa*, toga »produljenja čovjekovih organa«.

Oruđe određuje vrstu i produktivnost rada, a radom razinu kulture. Što čovjek izmamljuje od prirode, kako čovjek može obrađivati zemlju, kako dalje prerađuje proizvode tla i blaga unutrašnjosti Zemlje tako da na određenom prostoru stanuje više ljudi nego prije, to sve zavisi, naposljetku, od prirode oruđa koja ljudima svaki put stoje na raspolaganju. Promet ljudi, način njihova naseljavanja, vladavinske odnose, stvaranje klasa u krilu ljudskih društava određuju odnosi u proizvodnji, a razvoj proizvodnje, naselja, prometa i vladavine djeluje, opet, povratno na moralne sudove. I ovi se mijenjaju ako se uvjeti opstojanja bitno promijene, a također se mijenjaju pravni pojmovi i pravni poredak, jer se postavljaju drugi zahtjevi pravu. Isto se tako moraju izmijeniti politička ustrojstva kad se promijene ekonomski temelji društva. Sve je to izrečeno u Marxovoj teoriji. Kad se promjenom oruđa razvijaju novi načini proizvodnje u krilu društva, kad se društvo time mijenja u svojoj strukturi, kad se, isprva nesvjesno, stvaraju nove klase, a zatim jačaju i izlaze sa sve većim zahtjevima u prvi plan, tada uvijek dolazi točka s koje borba napredujućih novih klasa protiv starih, privilegiranih, posjedničkih i vladajućih klasa postaje borbom za vladavinu, i tako je povijest ljudskih društava povijest klasnih borbi što se stalno iznova od vremena do vremena odvijaju, i to uvijek u novim oblicima. To je temeljna misao Marxove teorije.

Ali to se moglo protumačiti jednostrano. Mogla se prenositi presudna moć tehničko-ekonomskih činitelja; moglo se zaboraviti da ljudi imaju glave koje misle, da ideje i ideologije, moral i pravni pojmovi do stanovitoga stupnja imaju svoj vlastiti razvoj, da su za razvoj kulture, pa i za sam razvoj proizvodnje suodlučujući činitelji. Pojam načina proizvodnje mogao se shvatiti vrlo jednostrano, mogao se utjecaj ekonomskoga činitelja jako pre naglasiti. Isto se tako, s druge strane, Marxovo poimanje povijesti moglo razvodniti u bezbojnost, ideologijama pripisati previše a ekonomskim momentima premalo presudne moći. Sve se to može priznati; ali to jesu ili bi bile zablude, razlike u tumačenju, a njihovo opovrgavanje ne pogađa suštinsku misao teorije. Nema nijednoga socijaldemokrata, pa, tvrdim, ni značajnijega teoretičara socijalne znanosti koji tu suštinsku misao ne bi u načelu prihvatio, a da to nije bilo tako, ne bi govorilo protiv ljudi, već protiv teorije. Teorija koja posjeduje unutarnju istinu nadvladava stranačke borbe uvjerljivom snagom. A to je ovdje bio slučaj. Danas je gotovo općepoznato u znanosti da ma kako jak vlastiti život ideje imale, opća pravna i ostala shvaćanja ipak naposljetku imaju svoj korijen u ekonomskim odnosi-

ma, u konstituiranosti društva, u prirodi klasa od kojih se ono sastoji. Koliko je to jako u politici, neka pokaže mali primjer iz povijesti, i to iz povijesti velike engleske revolucije.

U velikoj engleskoj revoluciji postojala je, kao što znamo, radikalna demokratska stranka čije su predstavnike njihovi protivnici nazivali *leveller*, što znači prevratnici, izjednačitelji, i doista je među njima bilo, uz jednostavne demokrate i radikale, također komunista. Ti su leveleri izradili na vrhuncu revolucije nacrt ustava koji su nazvali *narodni ugovor* — *agreement of the people*. U njemu su formulirali ukidanje svih klasnih privilegija svoga vremena i tražili su isto izborno pravo, ali s napomenom: »za sve koji nisu u najamnom odnosu«. Da je tada nekom leveleru rečeno na njegovu vlastitom jeziku da je ta ograda nedemokratska, on bi se bio veoma začudio i ne bi shvatio prigovor. Jer tko su bili oni koji su time bili izuzeti od izbornoga prava, kako su izgledali slojevi koji su radili za nadnicu? Vrlo je karakteristično za osnove engleske revolucije da se, kod revolucije, kao što znamo, sve klase društva postepeno dovode u prvi plan, u analima te revolucije ne spominje nastupanje radničke klase. Možemo pročitati o ustancima naučnika u Londonu, ali ništa o ustancima radnika ili inače o njihovim kretanjima; najamnički društveni sloj bio je tada u Engleskoj, zbog tadašnje strukture društva, još sasvim nepoznat i nerazvijen. Radnik u obrtu postajao je uskoro samostalan majstor, pošto bi izučio svoj zanat. Položaj najamnoga radnika bio je za nj samo prolazan, s obzirom na obavezu sedmogodišnjega naukovanja većinom vrlo kratko razdoblje u životu pojedinoga radnika. Zbog toga on nije bio klasni protivnik svome majstoru. Socijalno je bio napola maloljetan, hranio se kod majstora i vodio je majstorovu politiku, pripadao mu je organski. Političari toga razdoblja nisu uopće mogli pomisliti da se ljudima kao tim radnicima dade izborno pravo, sami ga radnici nisu tražili, niti bi takav zahtjev uopće shvatili. Takav je slučaj bio tada a i kasnije još u drugim zemljama. Dok je položaj najamnoga radnika prolazan za golemu većinu školovanih u obrtu, dotle najamni radnici i nisu klasa u pravom smislu riječi, niti stoga postavljaju vlastite političke zahtjeve.

2. Revizionizam i Marxovo učenje o razvoju

Kao što je u 17. stoljeću tadašnja struktura društva stvorila određena politička shvaćanja, preko kojih ni najradikalniji političari toga razdoblja nisu mogli čak ni teorijski prijeći, tako je kapitalistički razvoj novoga vijeka stvorio druga socijalna shvaćanja koja bi se bez ikakva teoretičara, pa i bez ikakva agitatora morala prije ili poslije svuda probiti. Stvorio je radničku klasu za koju se kaže: jednom najamni radnik, čitavoga si života najamni radnik. To znači, klasu najamnih radnika koji nisu povremeno, već trajno ekonomski ovisni o drugima, ali zato nisu maloljetni građani, kao obrtnički pomoćnici u srednjem vijeku, kasnom srednjem vijeku i u predvečerje kapitalističkoga razdoblja, već koji se kao najamni radnici žene, kao najamni radnici osnivaju obitelji i time također kao najamni radnici imaju široke zahtjeve prema državi i društvu i moraju se za njih boriti.

Zašto bi nekadašnjega obrtničkog pomoćnika zanimali nekakvi porezi? Oni su ga rijetko pogadali izravno, nego većinom samo posredno, preko osobe njegova majstora. Danas radnika koji je otac obitelji izravno pogađa čitava trgovačka i porezna politika; danas ga pritišće sve ono što poskupljuje život i zato je posve drukčije zainteresiran za sva zbivanja u državi, nužno se kod njega mora iskazati potreba i zahtjev da bude zastupljen u zakonodavstvu, da utječe na zakonodavstvo i upravu.

Tako se i prirodno, bez obzira na sporadične privredne sukobe, morala razviti klasna suprotnost između radnika i njihovih majstora koji su postali kapitalisti. Radnici postaju svjesni dublje, socijalne razlike između sebe i svojih gazda, njihova borba za više nadnice dobiva socijalno obilježje. To nije bio slučaj kod takvih borbi u srednjem i u kasnom srednjem vijeku. Borbe za više nadnice vođene tada bile su većinom samo borbe za jednu vrstu džeparca, a nikakve borbe za uvjete opstojanja. Obrtnički pomoćnici nisu se obično uopće ni borili za najamninu. U najvećoj njihovoj borbi, koja nam je poznata iz srednjega vijeka u Njemačkoj, u desetogodišnjoj borbi pekarskih pomoćnika iz Colmara u Elzasu, radilo se o pitanju koje bi mjesto trebalo da imaju pomoćnici u procesiji prilikom crkvenih svečanosti. To se danas mnogima čini smiješno, ali za srednjovjekovne pomoćnike mjesto u procesiji nije bilo beznačajno, već vrlo važno pitanje. Ne treba zaboraviti kakvu je tada krupnu ulogu u životu naroda imala crkva; mjesto u procesiji odražavalo je socijalni rang. Ali on se odnosio na zanat, a ne na klasu.

Sasvim drugi momenti određuju borbu radnika u sadašnjosti. Danas je to borba za najamninu, radno vrijeme i pravo na rad, koja obilježava pokrete radnika svih zanimanja i, kao što je suvremena proizvodnja okupila radnike svih vrsta u tvornicama i radionicama, tako prožima osjećaj istih interesa cijelu radničku klasu. Ono što su u srednjem ili kasnom srednjem vijeku isprva bili samo individualni ili partikularistički pokreti ili dijelovi pobuna potlačenoga naroda općenito, postaje sada pokretom radnika kao *klase*, koji polazi od realnih potreba doživotnih najamnih radnika, njihovih pravnih potreba u državi, njihovih privrednih potreba u proizvodnji, u razmjeni i raspodjeli dobara, njihove socijalne potrebe da budu priznati kao punoljetni. S obzirom na tu činjenicu, smjeli su *Karl Marx* i njegov suradnik *Friedrich Engels* izraziti misao o velikome cilju socijalne novovjekovne radničke borbe: Sredstva i ciljevi socijalizma ne moraju se *izmisliti*, oni se moraju *naći*, tj. oni se moraju *otkriti* u materijalnim i pravnim potrebama te velike radničke klase što se sve više razvija, moraju *elementarno postojati* već u *uvjetima* zbiljskoga razvoja te klase. Čim to bude slučaj, pružaju oni socijalističkim nastojanjima mnogo čvršći temelj nego što bi se inače mogao zamisliti. Time su *Marx* i *Engels* spustili socijalizam, ako se tako smijem izraziti, iz područja razmahane mašte na čvrsto tlo realnih činjenica društvenoga života, oni su, više nego ijedan njihov prethodnik, pomakli socijalističku teoriju iz sfere spekulacijske dedukcije u sferu realističke indukcije.

Ali to je za tadašnje vrijeme u očima mnogih socijalista bilo teško ograničavanje socijalističke teorije. Prije svega socijalistički utopisti, odnosno njihovi više ili manje ortodokсни *učenici* — jer već su bili umrli *Owen*,

Fourier, Saint-Simon — sistemotvorci, koji su izrađivali čitave društvene sisteme, divna savršena društva na papiru, njemački spekulativno-filozofski socijalisti, koji su se nazivali pravim socijalistima, vidjeli su u Marxovu učenju golemo slabljenje socijalizma. Jedan od ovih posljednjih, *Karl Grün*, otišao je toliko daleko da je zahtjev za preobražajem apsolutističke u ustavnu državu jednom prilikom proglasio izdajom socijalizma. Socijalizam se još tako duboko nalazio u utopizmu da je genijalni njemački radnički socijalist *Wilhelm Weitling* došao na ideju da se za ozbiljenje socijalističkih ciljeva moraju angažirati robijaši. Svim ljudima koji su tako i slično mislili morale su Marxove teorije izgledati kao umanjivanje, ako ne i napuštanje velikih, spekulacijom nastalih ideja. Tako i drugdje. Tek nedavno je ruski marksist *Plehanov* ispričao u spomen-broju berlinskoga lista »Vorwärts« kako su osamdesetih godina u Rusiji one koji su Marxovo učenje zastupali onako kako sam ovdje kratko skicirao narodnjaci i revolucionarni socijalisti spekulativnoga pravca napali kao pomagače ili dobrovoljne sluge kapitala, jer su naglašavali nužnost kapitalističkoga razvoja za razvoj radničke klase, kao što je to i Marx činio. Ali ono što se tada događalo u Rusiji zbilo se još na mnogim mjestima. Jedno je pri tome još karakteristično. Kad sam objavio svoju gore spomenutu rečenicu o konačnom cilju, isti me je *Plehanov* krajnje oštro napao, ali nije bio pošteđen sudbine da ga ruski revolucionari nazovu »ruskim Bernsteinom«. Prenošenje Marxova učenja, koliko je ovdje razvijeno, u praksu, mnogim je socijalistima izgledalo kao napuštanje konačnoga cilja socijalizma, a u stanovitom smislu i s pravom. Jer Marxova je teorija, po mojemu mišljenju, načelno zaista srušila ideju o konačnom cilju. Za nauk o društvu na osnovi ideje o razvoju ne može postojati konačni cilj, ljudsko će društvo po njemu biti stalno podložno razvojnom procesu. Na osnovi toga nauka mogu postojati velike *smjernice i ciljevi*, ali *konačnog cilja* ne može biti. Čak i ono što bi se moglo označiti povremenim konačnim ciljem ne treba konstruirati a priori iz glava, već se mora formulirati iz praktičnih borbi samoga pokreta.

Ali i u Marxovim se spisima, naravno, nalazi nagovještena slika budućnosti. Tako posebice na kraju već 1847. godine napisanoga »Komunističkog manifesta«. Ondje je izrečeno da će radnici, pošto osvoje političku vlast, izmijeniti cijelo sadašnje društvo i izgraditi novo društvo zadrugarskoga karaktera. Ali to je nagovješteno u tako općenitim crtama i toliko odgovara socijalističkoj ideji radničke klase, kako je morala nastati iz njezinih životnih uvjeta i kako je uglavnom i nastala, da se ne može označiti kao puka spekulacija. Budućnost se, dakako, smije na taj način prognozirati da se kaže: vidljive tendencije razvoja upućuju na ovo ili ono predstojeće oblikovanje stvari. Onda je to, doduše, također dedukcija, ali na realnoj a ne na spekulativnoj osnovi. Ipak se »Komunistički manifest«, koliko god genijalan u pojedinostima i kolikogod već mnogo razvija iz Marxove teorije društva, ne može označiti kao ono Marxovo djelo koje ga pokazuje na njegovoj punoj duhovnoj visini. U tu kategoriju pripadaju prije oni spisi koje je Marx napisao nakon svojih istraživanja u Engleskoj, tada privredno najrazvijenijoj zemlji. Prvi uvod u njih jest knjiga »Prilog kritici političke ekonomije«, a njihov vrhunac označava dijelom prerađeno veliko djelo »Kapital«. U predgovoru »Kapitalu« nalazimo dvije

rečenice u kojima Marx osobito oštro naglašava organsku misao o razvoju. Prva glasi:

»Ako je društvo i ušlo u trag *prirodnom zakonu svoga kretanja*, ono ne može *prirodne razvojne faze ni preskočiti ni dekretima ukinuti*. Ali može ublažiti i skratiti porođajne bolove.«

Očito je da ta rečenica sadrži, opet, bitno ograničenje ili, ako se to hoće tako izraziti, slabljenje socijalističke revolucionarne misli. Ona kaže da nije prepušteno proizvoljnosti radničke klase, niti bilo koje druge klase, da preinačuje društvo po svojoj čudi, svojoj mašti ili bilo kakvoj gotovoj shemi. Cjelokupni životni uvjeti društva moraju postati drukčiji, steći određenu razvojnu zrelost, ako se želi omogućiti značajan socijalni preobražaj.

Druga rečenica koju ću navesti i koja, kao i prva, potječe iz 1866. godine glasi: »Sadašnje društvo nije čvrst kristal, već *organizam koji je sposoban za preobražaje i koji se stalno nalazi u procesu preobražavanja*«. Pojam socijalističkoga preokreta dobiva ovdje također vrlo određeno ograničenje.

Te će dvije Marxove rečenice potpisati *svaki* revizionist. Štoviše, revizionist im pridaje veće značenje, veći domašaj nego možda, to rado priznajem, sam Marx, a svakako veći nego niz ljudi koji pripadaju u Marxovu školu, ali po mišljenju revizionista čine usku marksističku ortodoksiju time što rečenicama koje je Marx postavio na osnovi određenih povijesnih pretpostavaka pridaju trajnu dogmatsku snagu, umjesto da priznaju njihovo pučko relativno značenje. Umjesto da priznaju ovo: ako, kao što je to u raznim prilikama slučaj, stvarni razvoj odstupa od ipak samo teorijski naznačenoga, tada i obrasci izvedeni na osnovi prvobitne pretpostavke moraju biti drukčiji, inzistiraju umjesto toga, po našem mišljenju, ortodoksní marksisti, koji svoga glavnoga predstavnika vide u Karlu Kautskom, grčevito i posve nekorisno na tim obrascima i pokušavaju ih održati sredstvima koja su čiste interpretacijske vještine i nedostojna zbiljski znanstvene teorije. Moglo bi se reći da mnogi od tih marksista čine sektu u marksizmu, kao što su postepeno i spali na svakojake rečenice i misli što ih je sam Marx korigirao, i pozivaju se radije na »Manifest« nego na spise koje je Marx napisao na vrhuncu svoga razvoja.

3. Marksizam i razvoj krupne industrije

»Komunistički manifest« ima jednu grešku, moglo bi se gotovo reći organsku, koju je i Marx priznao, tako da ju je kasnije u stvarnom pogledu sam ispravio, a koju je Friedrich Engels izričito priznao. Ima grešku da je znatno precijenio brzinu i jednostranost razvoja suvremenoga društva. Wilhelm Liebknecht, Marxov dugogodišnji drug u izgnanstvu, jednom je prigodom to javno rekao, a meni je privatno ispričao zanimljive pojedinosti o tome koliko je Marx svojevremeno precijenio razvojni tok, što se uostalom može i te kako shvatiti s obzirom na Marxov burni, revolucionarni, živahni duh. Također se ne smije zaboraviti da Marx, kad

je pisao »Manifest«, još nije bio u Engleskoj, nego je samo iz daljine čuo o tadašnjem velikom borbenom pokretu engleskih radnika, za koji se povremeno činilo da zaista hoće elementarnom snagom srušiti cijeli Britanski imperij. U »Kapitalu« je Marx niz svojih prvotnih pretpostavki korigirao, ali i tu je brzina razvoja u kapitalističkom smislu još jako precijenjena i jednostrano vrednovana. Tako je, doduše, točan čitav niz zaključaka iz pretpostavki na osnovi kojih je Marx pisao, ali drugi naprotiv nisu, ili *ne više*. Razvoj građanskoga privrednog poretka zahtijevao je mnogo više vremena i pokazao da je taj oblik društva sposoban za mnogo veće širenje i izgrađivanje nego što su to Marx i drugi svojevremeno pretpostavili. I *budući da* je razvoj dulje trajao, a građanska, tj. slobodna prometna privreda svoje područje mnogo više raširila, bilo je sasvim neizbježno da je u to vrijeme morala oživjeti nove oblike organizacije čije pojedinosti Marx nije mogao potpuno predvidjeti, niti njihov domašaj iscrpno valorizirati. Izaberimo, na primjer, jednu činjenicu, koju je Marx doduše točno predvidio, ali čije povratno djelovanje nije posve ispravno procijenio, niti je bez nadljudskih instrumenata mogao točno procijeniti: snažno širenje svjetskoga prometa, uzrokovano kapitalizmom, uključivanjem prekomorskih zemalja ne samo u svjetsku trgovinu — toga je bilo već i prije — već i u proizvodnju i razmjenu dobara što ih obično dobivamo ili proizvodimo i u Evropi. S time povezano snažno povećanje proizvodnje dobara razvilo se punom snagom tek pošto je »Kapital« bio napisan i Marx iz mnogo manje razvijenoga privrednog prometa izvleo svoje zaključke i zauzeo niz stavova koji su sada djelomično preživjeli.

Kako su danas robna proizvodnja i promet robom izvanredni, kako se izvanredno razvila svjetska trgovina, o tome ćemo navesti nekoliko podataka iz moje uže domovine, Njemačke. Vrijednost njemačke vanjske trgovine iznosila je 1880. godine nepunih 6 milijardi maraka, ali 1907. godine 18 milijardi maraka; trostruko je dakle porasla vrijednost te trgovine, dok se stanovništvo povećalo za samo oko 40%. A ta je vanjska trgovina, što se tiče izvoza, danas uglavnom izvoz njemačkih industrijskih proizvoda. Moglo bi se reći da je njemačka industrija u svojim najvećim pogonima i poduzećima premašila jednostavno podržavljenje. Oni opskrbljuju svjetsko tržište, ne samo svoju zemlju. Imamo u Njemačkoj industrijske grane koje do dvije trećine svojih proizvoda šalju u inozemstvo, a manje od trećine svoje proizvodnje prodaju u Njemačkoj. Četiri godine nakon Marxove smrti, godine 1887, iznosio je teretni promet njemačkih željeznica s inozemstvom 18,89 milijuna tona, 18 godina kasnije, 1905. godine 43,6 milijuna tona. *Pomorski promet* u njemačkim lukama, koji je 1883. godine s natovarenim brodovima što su uplovili i isplovili iznosio 15,51 milijun tona, prometnuo je 1905. godine 38,33 milijuna tona.

Primjer za to kakvi su se odnosi razvili na svjetskom tržištu i kako su se za to izgradili sasvim novi oblici pruža slika posve suvremene industrije, koju je Marx poznao tek u njezinim začetcima: industrija električne energije, proizvodnja električnih strojeva i postrojenja i pogona opskrbe svjetlom i energijom. Jedno od najvećih društava te industrije u Njemačkoj je Berliner Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft. Ono je 1907. godine imalo dioničarskog kapitala 100 milijuna maraka, što je po težaju

na burzi imalo vrijednost 220 milijuna maraka; uz to kapitala u obveznicama 37 milijuna maraka i rezervu 47 milijuna maraka, dakle, bez obzira na burzovni tečaj, osnovnoga i obrtnoga kapitala 184 milijuna maraka. Ali to nije sva njegova kapitalna moć. To je društvo dioničar Berliner Elektrizitätswerke koje najveći dio Berlina opskrbljuje električnom energijom i ima kapitala samo 114 milijuna maraka, ali čija je tečajna vrijednost također mnogo viša. Ono je, dalje posjedovanjem dionica faktička glavna uprava banke za električna poduzeća, koju je samo osnovalo, sa sjedištem u Zürichu, jer ondje plaća manje porez i ne podliježe nizu neugodnih kontrola. Ono financira električna poduzeća u cijelom svijetu, koja moraju kupovati njegove strojeve itd., i posjeduje dionice u oko dvadeset drugih poduzeća. Zatim postoji kao filijala toga društva Društvo za dobavu električne energije, a AEG ima također uzajamnosni ugovor — može se to označiti i manje bezazlenim nazivom — s najvećim društvom za električnu energiju Sjedinjenih država, General Electric Company. Obje su moćne kompanije tako reći svijet podijelile kao svoje inozemno tržište: »Vama ova polukugla, nama druga«. Tako se one ne sukobljavaju pri svojim osvajačkim pohodima. AEG je na svome području, opet, u kartelu s velikim društvom za električnu energiju u Njemačkoj, poduzećem koje na prvom mjestu nosi ime velikoga pronalazača Wernera Siemensa — ondje su danas trgovci na prvom mjestu — tvrtkom *Siemens* i *Halske*, koja predstavlja 93 milijuna maraka kapitala i koja je usko vezana za društvo *Siemens-Schuckert* u Južnoj Njemačkoj, čiji kapital iznosi 110 milijuna maraka. Druga *Siemensova* filijala ima 15 milijuna maraka kapitala, a i ona je povezana s »*Elektrobankom*« koju je osnovala i koja za nju obavlja stanovite financijske poslove. U novije su vrijeme oba velika društva potajno zaključila ugovor o zajedničkom nastupanju na javnim licitacijama s nekim od velikih njemačkih poduzeća za električnu energiju, od kojih je najpoznatije *Felten-Guillaume & Lahmeyer* u Frankfurtu na Majni, čiji nominalni kapital iznosi 80 milijuna maraka, ali tome treba pribrojiti kapital niza pogona koji prate to društvo. Pravi kralj štakora divovskih monopolskih društava na taj se način u Njemačkoj udružio i urotio da bi, ako je moguće, sebi potčinio cjelokupnu električnu industriju ne samo Njemačke nego i velikoga dijela ostalog svijeta. Kao što je s tom modernom industrijom, tako je i s našim velikim čeličanama udruženim u čuvenom udruženju čeličana, a udruženja postoje također u tekstilnoj industriji, u industriji papira i tiska itd., koje sve osim na domaćem tržištu djeluju i na inozemnom, a radnik je daleko preko nacionalnih granica dospio u prije neslućenu ovisnost o svjetskom tržištu.

Ukratko, noviji razvoj stvorio je oblike organizacije industrije i privrednoga prometa koje Marx još nije poznao, niti ih je mogao poznavati. Kad je Marx pisao, bila su poduzeća sa 1.000 do 2.000 radnika već neuobičajeno krupna poduzeća, a sada imamo poduzeća sa 20.000, 30.000 do 40.000 radnika. Zanimljivo je pogledati kako se ta činjenica odražava u mislima radnika u razvijenim industrijama. Naša službena njemačka statistika poduzeća razlikuje sitna, srednja i krupna poduzeća. Ona označava sitnima ona do pet osoba, srednjima ona od šest do 50 osoba, a krupnima ona s više od 50 osoba. Tako prema službenoj statistici. A sada o shvaćanju radnika. Prije sedam godina, 1902. godine, priredili su berlinski metalski rad-

nici za sebe statistiku o najamnini i radnom vremenu u Berlinu. U toj anketi, objavljenoj u obliku knjige, nalazi se također podjela na sitna, srednja i krupna poduzeća. Ali radnici su označili *sitnima* još sva poduzeća koja obuhvaćaju *do 100 osoba*. Srednja poduzeća imaju, prema njima, 101 do 500 osoba, a krupna počinju tek s više od 500 osoba! To se izrazilo gotovo šaljivo na jednome skupu radnika kojem sam prisustvovao i na kojem se nakon predavanja govorilo o prilikama u različitim radionicama. Tada je govorio jedan radnik, opisao zbivanja u određenom poduzeću i rekao pri tome, s kretnjom omalovažavanja: »Možete misliti kakva je to firma kada u njoj radi samo stotinjak radnika.« Poduzeće sa 100 radnika pretpostavlja ponekad već milijunaša kao posjednika. Ali u očima radnika značilo je u industriji metala poduzeće sa »samo stotinjak radnika« ne mnogo više nego nekada dućan sitnog trgovca.

Tako se silno situacija izmijenila. Godine 1850. u industriji su se upotrebljavali gotovo samo strojevi do 30 konjskih snaga, danas se u krupnoj industriji iskorištavaju strojevi do 30.000 konjskih snaga. Tome treba danas dodati još upotrebu električne energije kao uzročnika pretvaranja tvari, *elektrokemiju*, koja je stvorila posve novc grane proizvodnje. Sve je to, doduše, premda to Marx unaprijed nije mogao opisati, načelno još na pravoj liniji Marxove razvojne sheme, a to rado citira i marksistička ortodoksija kao dokaz točnosti teorije. Ali u svome povratnom djelovanju na privredne odnose, na uvjete borbe radničke klase i mogućnosti i oblike socijalnoga preobražaja to ipak ima domašaj koji Marx nije uzeo u obzir.

Mogu li se svjetske industrije nacionalizirati? Što bi to značilo? Može li suvremena država preuzeti tvornice čiji su poslovi velikim dijelom spekulativne prirode? Tvornice koje sa svojim proizvodima i izvedbenim mogućnostima nastupaju na svjetskom tržištu i u borbi za plasman i narudžbe razvijaju sve lijepse osobine suvremene konkurencije. I ako suvremena država to ne želi i ne može, može li se riskirati da se ti poslovi, koji u suvremenoj nacionalnoj ekonomici zauzimaju tako krupno mjesto, koji zajedno zapošljavaju čitave korpuse radnika i na čijem se životu zasniva velik dio narodnoga blagostanja, prepuste propasti u nekoj društvenoj katastrofi, jer ih država ne može preuzeti na brzu ruku? I to je nemoguće! Moraju se primijeniti sasvim druga sredstva i metode da bi te poslove društvo moglo postepeno jače kontrolirati, društvo koje može samo malo-pomalo stići do toga da njima potpuno ovlada. To su, među ostalima, u doista revolucionarnom pokretu veoma osjetili radnici u ruskim industrijskim centrima.

Ruska revolucija, koja je 1905. godine počela tako izvanredno, s toliko mnogo nade i o kojoj ipak jedno možemo reći: ono što je tada izborila nije se moglo sasvim ukloniti, unatoč brutalnosti carske reakcije ostao je barem dio — tom su ruskom revolucijom privremeno u velikim industrijskim centrima Rusije, u Harkovu, Rostovu, Moskvi, Petrogradu, Varšavi i, posebice u Lódžu, ruskom Manchesteru, radnici postali vladajuća snaga u industriji. Carska vlast bila je nemoćna; sav činovnički i policijski autoritet bio je uzdrman, bilo je došlo dotle da je policija izjavila fabri-

kantima: Pobrinite se kako ćete se obračunati s radnicima, mi vam ne možemo pomoći! U Lódžu postoje tvornice sa 7000 do 8000 radnika; u njima su radnici odjednom postali tako reći gospodari. Posjednici su pobjegli u inozemstvo a poslovodstvo prepustili prokuristima i upravnicima. Neke od njih radnici su strijeljali; morali su jednostavno prihvatiti radničke uvjete ako su htjeli sačuvati svoju kožu. Ali tako je bilo samo razmjerno kratko vrijeme. U takvim okolnostima dolazi neizbježno trenutak kada dosadašnji vlasnici tvornica izjave radnicima: »Što se nas tiče, možete zadržati tvornice; mi ih više ne možemo održavati u pogonu, nama je sada sve svejedno!« Ako se ne varam, Kautsky je u svome predavanju, koje je održao ovdje u Nizozemskoj o sutrašnjici nakon revolucije, razvio ideju da će jedna od prvih posljedica revolucije radničke klase biti to da će fabrikanti dobrovoljno napuštati tvornice i da će, na opisani način, izjaviti: »Pa dobro, uzmite tvornice, ali pustite nas na miru!« Naravno, to je vrlo moguće, i priznajem da bi razvlaštenje na takav način bilo vrlo jeftino. Samo se postavlja pitanje: moraju li ili mogu li radnici tvornice koje država ne može preuzeti sami preuzeti i dalje uspješno održavati u pogonu? A nakon svega što smo dosad o tome vidjeli, dolazimo silom prilika do zaključka da radnici neće ni htjeti ni moći preuzeti tvornice. Tako jeftino razvlašćene tvornice bile bi u revoluciji prazne čahure. U Rusiji je vladavina radnika završila svuda time da je došao trenutak kad su, obratno, radnici rekli fabrikantima: Uvidamo da ste vi opet gospodari, i mirno su se pokorili njihovim naredbama. Industrijska diktatura radnika jednostavno se ne bi bila mogla provesti. Privredni život ima stanovite životne zakone koje puka volja ljudi upravo ne može nadmašiti.

4. Marksizam i socijalna struktura

To nisu antimarksističke misli koje ovdje izričem, to su zaključci koji su, premda ih Marx sam nije izveo, ipak u skladu s temeljnom mišlju njegove teorije. Ne može se od danas do sutra izmijeniti u sasvim drugom pravcu društvo čije institucije i običaji počivaju na tisućljećima starom razvoju, posebice zato što posljedica kapitalizma nije bila ono što se od njega dugo očekivalo: da pojednostavi društvo u njegovu ustrojstvu i organizmu, da stvori općenito jednostavne odnose. Ne, društvo je postalo složenije, klasna podjela mnogostranija, ono se sve dalje razgranalo. Sitna trgovačka i industrijska poduzeća nisu uništena, ona su samo nadmašena i u svojoj prirodi i privrednom položaju izmijenjena. Čitavi njihovi nizovi nestali su, dakako, uništila su ih ili apsorbirala krupna poduzeća. Ali zato je sam kapitalizam opet stvorio nova sitna poduzeća. Da ne budem apstraktan, navest ću primjer. Limarstvo je industrija koja je u suvremenim, kapitalizmom zahvaćenim zemljama u svome starijem obliku gotovo posve nestala. Limarski majstor ne pravi više tiganje, lončice, oni se danas proizvode u tvornicama, on ih samo prodaje. Staro je limarstvo moralo napustiti velik dio svoga rada. Međutim, ondje gdje je prije bio limarski majstor, danas nalazimo krupne, srednje i sitne instalatere za električne uređaje. Razvila se industrija sa sitnim poduzećima u drugim oblicima na

tlu krupne industrije! Slično možemo opažati u još mnogim industrijskim granama.

Još je jače zadržavanje sitnih poduzeća u poljoprivredi. Tu su se i sitna i srednja gospodarstva pokazala mnogo otpornijima i efektivnijima nego što je socijaldemokracija prije pretpostavljala pod utjecajem Marxovih ekonomskih učenja. Marx je pretekao propast sitnoga gospodarstva i u poljoprivredi, jer je, kad je pisao svoje ekonomske studije, poljoprivreda u Engleskoj, kapitalistički najrazvijenijoj zemlji, zaista bila pretežno u rukama veleposjednika. Ali to je veleposjedništvo umjetno stvoreno i održano svojstvenostima engleskoga prava i još drugim osobitim engleskim prilikama. Osim toga, uopće se ne može osporiti da osobito gajenje žitarica, tada još veoma zastupljeno u Engleskoj, u krajevima s velikim površinama i ravninama osigurava veleposjedu znatnu premoć nad sitnim posjedom.

Idem još dalje, jer ne želim zatvarati oči pred činjenicama zbog neke unaprijed stvorene teorije. Nastojim spoznati istinu. Odmah bih svaku rečenicu koju sam izrekao protiv ortodoksnih marksista napustio kada bih se uvjerio da se ne slaže ili više ne slaže s činjenicama. Stoga priznajem još nešto. Vjerujem da je čak u stočarstvu, gdje se sitno gospodarstvo pokazuje najžilavijim, produktivnost viša, razmjerno utrošenom ljudskom radu, u racionalnom krupnom gospodarstvu i da bi se ono, gledano čisto matematički, pokazalo stoga premoćnim. Ali tu dolazi u obzir drugi moment, koji je u ovome svijetu vrlo važan i zato se ne smije ignorirati, naime psihološki faktor u radu. Uzmimo jedno stočarsko krupno gospodarstvo. Stoku treba, među ostalim, i navečer zbrinuti. Mora se tada očistiti, napojiti i nahraniti, u svakom slučaju mora se običi. U krupnom gospodarstvu to obavlja najamni radnik, sluga, a za nj je to *rad*, koji sasvim ispravno i sasvim logično smatra takvim i želi da mu se tako zaračuna, jer on to ne radi za sebe, nema vlastitog interesa za to. Pođimo sada na dobarce sitnoga seljaka ili seljaka srednjaka koji drži stoku. On također ide navečer još jedanput u svoju staju i obilazi stoku. Ali on to dalje ne računa kao *rad*, to je za nj samo *zanimanje* koje mu većinom pričinja stanovito zadovoljstvo, jer to je *njegova* stoka, koju čuva i uzgaja. Fizički utrošak snage, koji on pri tome neosporno ulaže, izjednačava se za nj s psihološkim faktorom, ili barem znatno smanjuje. To je jedan od razloga zašto se sitno gospodarstvo u svim zemljama izvanredno jako zadržava u stočarstvu naspram krupnom gospodarstvu, i čak se širi na njegov račun.

Njemački popis obrta i poduzeća od 12. lipnja 1907. godine, čije rezultate sada objavljuju statistički uredi, utvrdio je da su u Pruskoj — a u drugim krajevima Njemačke još su povoljniji podaci za seoska gospodarstva — sitna i srednja seljačka gospodarstva u poljoprivredi porasla za više od 10%, i to ne samo po broju već i po obrađenoj površini, čak da je obrađena površina tih kategorija još jače rasla nego broj gospodarstava, dok su se broj i obrađena površina velikih gospodarstava smanjili. Ali ni koncentracija u industriji, koju nitko ne može poricati, koju ne poriče čak ni najokorjeliji konzervativac jer činjenice govore previše jasnim jezikom, čak ni ta koncentracija nije postigla da se društvo u svojoj klasnoj podjeli pojednostavi. Ona nije smanjila klasu kapitalista, ne, ona ju

je, naprotiv, znatno *povećala*. Jer iza onih divovskih tvornica o kojima je bilo riječi ne stoji po jedan mamutski kapitalist, tu ne stupa samo bataljon, ni nekoliko bataljona, ni puk, ni nekoliko pukova, tu stupaju čitavi korpusi suvlasnika u obliku dioničara svih stupnjeva.

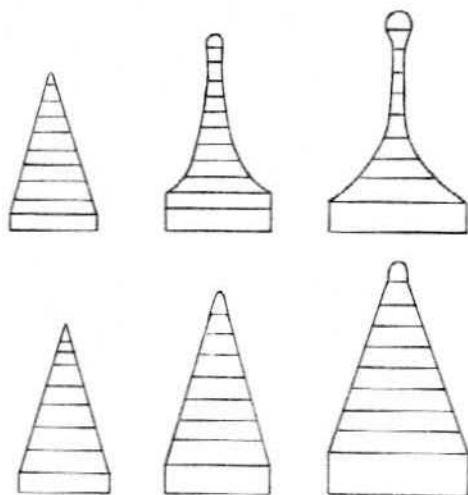
U mnogim svojim spisima upozorio sam na tu činjenicu i, među ostalim upozorio na to da čuveni trust čelika Sjedinjenih Država, koji je sigurno apsorbirao stotine tvornica, ima za sobom oko 50.000 dioničara. Saopćio sam i ponavljam ovdje da je 21 najveća predionica finoga prediva, koje su se prije deset godina udružile u trust finoga prediva, time doduše postigla značajnu koncentraciju u svojoj industriji, ali broj kapitalista nije smanjila, jer je trust imao oko 4500 dioničara različitih stupnjeva. Isti se procesi mogu pratiti svuda u industriji, bezlični je oblik vlasništva u stalnom porastu. Čak se u poduzećima što su prvotno bila tvorevine jedne osobe dijeli vlasništvo od generacije do generacije, najprije unutar obitelji osnivača, ali zatim, sa sve većim širenjem poduzeća i prenošenjem udjela sve više na druge osobe, a najzad je, da bi se pronašao pogodan oblik za kolektivno vlasništvo, koji je manje labav od dioničarskoga društva, u Njemačkoj i drugdje razvijena institucija društava s ograničenim jamstvom. Kao tipičan primjer povećanja broja vlasnika pojedinačnih poduzeća s porastom tih poduzeća može poslužiti povijest londonskoga *Timesa*. To poznato poduzeće osnovao je u Londonu, prije 125 godina John Walter, nasljedstvom je prešlo u sve više tantijema na njegove potomke, kao i na istaknute članove posloводства, i tako su prelazili iz ruke u ruku 1/32, 1/64, pa čak 1/128 udjela »Timesa«, dok list nije prije nekoliko godina postao vlasništvo društva s ograničenim jamstvom. Slično su se razvijala mnoga krupna poduzeća. Spomenuto poduzeće za električnu energiju *Siemens i Halske* pripadalo je prvotno dvojici ljudi, Werneru Siemensu, koji je bio značajan tehničar, i trgovački nadarenom mehaničaru Halskeu. Kasnije se krug vlasnika proširio ulaskom Siemensovih sinova u poduzeće, druge osobe dobile su udjele, i iz pukoga poduzeća ortaka postalo je *komanditno društvo*. Ali i taj je oblik vlasništva s rastom poduzeća postao preuzak, pa je to danas dioničarsko društvo, čijih dioničara, tj. vlasnika, ima na stotine, ako ne i na tisuće.

Nigdje ne postoji detaljna statistika dioničara. Ali povećanje klase dioničara opaža se u statistici *prihoda i imetaka*. Statistika prihoda ne pokazuje smanjenje, već *povećanje* broja *velikih i srednjih* prihoda, i to povećanje koje je znatno *jače nego porast stanovništva*. U svome spisu »Pretpostavke socijalizma«, koji je, kako čujem, preveden i na nizozemski, naveo sam, radi predočivanja te činjenice, nekoliko podataka iz statistike prihoda za Prusku. Oni su napadnuti jer se zasnivaju na dva različita razreza poreza, to znači da su uzeti iz dva razdoblja koja su imala nešto diferentne poreske zakone. Međutim, to se tada nije moglo izbjeći ako se novije vrijeme ne bi sasvim ostavilo po strani ili usporedile godine koje su preblizu jedna drugoj da bi se pružila zorna slika kretanja. Ali dajem pravo kritici da se ona usporedba nije mogla uzeti apsolutno, već da je imala samo uvjetnu dokaznu vrijednost. Danas možemo govoriti s većom sigurnosti.

Godine 1891. imali smo posljednju veliku reformu poreza na prihod,

takozvanu Miquelovu reformu poreza, a na osnovi nje porez je prvi put određen 1892. Godine 1906. zakon je nešto izmijenjen, a od 1908. održava se ta promjena u razrezu poreza. Uzmemo li sada podatke za početnu i krajnju godinu neizmijenjenoga važenja Miquelova zakona, naime za 1892. i 1907. godinu, nalazimo da su u tome razdoblju u Pruskoj niži godišnji građanski prihodi od 3000 do 6000 maraka porasli sa 204.714 na 369.046, tj. za 80,37%, građanski prihodi viši od 6000 maraka godišnje porasli su sa 112.175 na 190.445, tj. za 69,5%, dok se stanovništvo u isto vrijeme povećalo za samo 25,3%. Mogao bih brojke još dalje pratiti i predočiti kretanje pojedinih grupa klase s višim prihodima, i tada bi se pokazalo da je u svakoj grupi povećanje bilo znatno više nego porast stanovništva. Povećava se, a ne smanjuje broj kapitalista. Društvo se mijenja u svojim osnovama, ali njegova struktura ne postaje jednostavnija.

Neka dva crteža zorno prikazu razliku između shvaćanja o razvoju prihoda i imetaka, koje je prvotno rašireno u socijalističkim krugovima, i zbiljskoga razvoja.

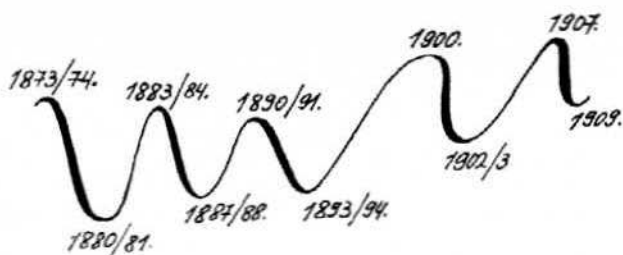
Gornji crtež odgovara teorijskom dijelu Erfurtskoga programa njemačke socijaldemokracije. Taj program, koji je 1891. godine izradio Karl Kautsky, uz moju suradnju, odražava shvaćanje što smo ga mi socijalisti imali prije o razvoju društva. Kao polazište imamo piramidu društva koja se sastoji od trupca i na njemu uzdignutoga pravilnog stošca. Trupac je klasa najamnih radnika, srednji dio ili srednji slojevi su sitne i srednje građanske klase, najviši dio, vršak, predstavlja klasu veleposjednika i krupnih kapitalista. Prema Erfurtskom programu, razvoj bi morao, ili je morao, tako teći da bi piramida lika, označenoga u svijetu struke kao *grljak*, došla sve bliže, da bi vršak nabujao u glavu, sredina se stanjila u vrat, donji trupac postao sve masivniji, onako kako na gornjem crtežu pokazuju dvije sljedeće piramide. Građanski profesor nacionalne ekonomije *Julius Wolf* u Wroclawu zabavio se time da kao posljednju konzekvenciju te teorije izradi sliku koja pokazuje samo gore debelu glavu

milijunaša i dolje golemi trupac radnika, dok su srednji slojevi sasvim nestali i ne predstavljaju više ni grljak tanak kao dlaka. Dotle, naravno, ne bi nikada moglo doći. Ali srednji slojevi doista se nisu uopće stanjili. Donja grupa piramida, koja se temelji na zbiljskoj današnjoj tendenciji klasne podjele, pokazuje doduše promjenu oblika piramide, ali struktura je u biti *ostala stožac*. Najviši komad nije više oštar, nego zatupljen, klasa krupnih kapitalista postala je jača, ali međuslojevi uostalom gotovo isto prelaze, nijedan dio u slojevima između radničke klase i sasvim bogatih nije se naročito smanjio.

Iz te je činjenice zaključeno da je uz takav razvoj sve dobro i lijepo te da socijalisti nemaju razloga da se žale na tok stvari. To je, međutim, iz temelja pogrešno. Treba samo točnije pogledati treću piramidu dolje. Trupac na koji se stožac nadograđuje snažno je narastao, klasa proletera, klasa najamnih radnika silno se povećala, a uz to se nešto drugo sve više povećavalo: *veličina razmaka između vrha i dna*. Moj crtež pruža, uzgred, sliku tendencije koja se odvija pred našim očima, ona ne računa na matematičku točnost. Razvoj bi se mogao predočiti i obješenom ručnom harmonikom na čijem je donjem dijelu pričvršćen uteg, dok nešto jača snaga vuče nagore. Najviši dijelovi — klasa bogatih — najbrže se penju, sve golemiji imeci skupljaju se u rukama pojedinaca. Međudijelovi slijede, nijedan ne ispada, ali što se više spuštamo, to je sporije dizanje; najsporije je sasvim dolje, kod radnika. I ovdje ima još stanovitoga dizanja, najniži dio nije se dublje spustio, radničkoj klasi pozitivno nije lošije nego što je bilo prije, ali razmak između vrha i dna uvelike je porastao i izazvao socijalnu nelagodnost. No slojevi koji zauzimaju gornje stepenice, masa kapitalista, jesu ili postaju, kakvi god oni bili ljudi, sa stajališta nacionalne ekonomije sve više paraziti, koji nemaju nikakva funkcionalnog odnosa prema stvaralačkom radu, a u prihodu poduzeća sudjeluju samo kao dioničari, ali inače nemaju odgovornosti prema njima.

5. Teorija sloma

Ali u međuvremenu se i u jednoj drugoj točki marksističke pretpostavke nisu ispunile. Tko pročita Erfurtski program, naći će u četvrtom pasusu prvoga dijela ovu rečenicu: »Provalija između posjednika i neposjednika« — to još nije provalija ako se riječ ne shvati moralno, već ekonomski — »još se proširuje krizama, utemeljenim u biti kapitalističkoga načina proizvodnje, koje postaju *sve opsežnijima i pogubnijima*.« U to su vjerovali gotovo svi socijalisti kad je pisan Erfurtski program. Imali smo predodžbu da privredni razvoj, s obzirom na poslovne konjunktore, nalikuje na spiralu koja se sve više sužava. To je smisao te rečenice, uz tu je pretpostavku dobio svoju formulaciju u Erfurtskom programu. Ako se misao Erfurtskoga programa želi prikazati crtežom, dobiva se krivulja čiji spustovi postaju sve dulji a uzdizi sve kraći, a sve kraćim postaju i međuprostori između početka dobrog vremena i početka nove krize. Otprilike kako to pokazuje ova slika:

Izravno silazna linija konjunktura. Kakav je međutim bio zbiljski razvoj? Imamo historiju i statistiku kriza koja nas o tome informira. Utvrdimo stoga koje je krize imalo Njemačko Carstvo od svoga osnivanja. Od 1871. do 1873. godine imali smo izvanredan polet, čuvno ili ozloglašeno razdoblje osnivanja, u kojemu je izgledalo da sve pliva u zlatu, a goleme svote ulagale su se u sumnjiva poduzeća. Zatim počinje 1874. godine, kao posljedica velikoga loma 1873. godine, kriza i razdoblje depresija, koje traje do 1880—1881, gotovo sedam godina, i koje je bilo tako pogubno — doživio sam ga kao bankovni namještenik i aktivni socijalist — da je tada bilo razmjerno više nezaposlenih i više bijede nego u vrijeme svih ostalih kriza. Tek se 1881. opažao stanovit polet, ali ostao je vrlo slab i nije dugo trajao, već je doživio svoj vrhunac 1883. godine. Tada je iznova počela depresija, koja je trajala do 1887—1888. godine, ne sasvim toliko, ali gotovo toliko kao ona od 1874. do 1880. godine. Opet počinje mali polet, čija su posljedica jaka kretanja radnika, ali i on traje nepune tri godine, naime do 1890—1891. Divota je prošla 1891, i to je godina kad je objavljen Erfurtski program. To je prva godina nove stagnacije, koja traje do 1893. godine. Tada, međutim, počinje polet kakav do tada nije doživljen, ne samo s obzirom na jačinu već i s obzirom na trajanje, jer se završava tek 1900. godine. Novo razdoblje depresije, ali nije osobito intenzivno i prolazi već 1903. godine. Poboljšanje što sada počinje opet je vrlo snažno i zadržava se do 1907. godine. Sada, od 1907. godine, opet smo u razdoblju stagnacije za koje ne znamo, međutim, koliko će trajati i koje stoga ne možemo upotrijebiti kao veličinu. Dokle možemo pak činjenicama operirati, imamo pred sobom sasvim drukčiju krivulju nego što ju je naznačio Program; upravo od 1891. godine prije uzlazna nego silazna linija konjunktura. Pogledajmo crtež čija je osnova opisani zbiljski tok konjunktura i usporedimo ga s crtežom kako ih je Program propisao:

To je sasvim drukčija slika, sasvim drukčiji tok konjunktura nego što ih je socijaldemokracija prije imala pred očima. Protusile, koje prije nisu postojale u istoj mjeri, oslabile su snagom kriznih faktora. Bogatstvo društva tako je poraslo i toliko se raširilo da se za reakciju protiv opasnosti stagnacije danas pružaju posve drukčije mogućnosti nego prije. Veliko širenje tržišta stvorilo je mogućnosti kompenzacije kakve u istoj mjeri nisu prije postojale. Također je kartelizacija industrija stvorila mogućnosti reguliranja proizvodnje, koje su prije nedostajale, a to i razni drugi činitelji, čini se, djeluju tako da se krize i depresije poslovnoga života prevladavaju brže nego prije. Ne kažem da su to sve apsolutne prednosti za cjelokupno društvo. Karteli mogu stanovitim industrijama pomoći u prevladavanju kriza, ali oni pooštravaju svoje djelovanje na druge industrije time što umjetno održavaju nivo cijena, dok su prije u vrijeme kriza snižavanje cijena običavala djelovati korisno. Iako danas konjunktorna linija u cjelini bolje izgleda, ipak je jedno ostalo — u tome Erfurtski program ima pravo — *opća nesigurnost* danas nije manja nego prije. I danas je radnička klasa u raznim zemljama izložena igri konjunktura, ovisna je o neprestanim preokretima industrije, koji stalno iznova radnike izbacuju na opće tržište rada. A ta nesigurnost ne postoji samo za radničku klasu, ona vrijedi i za većinu ostalih elemenata zaposlenih klasa, i za poslovne ljude. Odnos bi se mogao usporediti s pokretima valova koje izazivaju oluje na jezeru i na oceanu. Ako oluja na jezeru digna visoko valove, može to pružiti strašnu sliku: valovi i pustošenje što ga izazivaju izgledaju silni s obzirom na umjerene dimenzije jezera. Druga oluja može valove na oceanu dići još mnogo, mnogo više i nanijeti mnogo, mnogo veće zlo; u usporedbi s ukupnom slikom što je pruža ocean izgledat će beznačajno. Što je pojedinac na oceanu? I bez kriza radnike danas na oceanu svjetske privrede bacaju ovamo i onamo; egzistencija pojedinaca u privrednom životu postala je tjeskobnija, nesigurnija, ugroženija. Svakoga dana gutaju valovi velik broj žrtava, dok more svjetske privrede struji na izgled nesmetano.

To se ne smije zaboraviti ako činjenica da je stara shema razvoja kriza postala neodrživa neće zavesti u varljivi optimizam. Ali shema mora pasti, a s njom padaju i sva očekivanja od budućnosti kojima je ona temelj, prije svega pomisao na golemu privrednu katastrofu koja će suvremeno društvo staviti pred neposrednu propast, pred potpuni slom. Ta misao ne samo što nije postala vjerojatnijom nego stalno gubi svoju vjerojatnost. Sve spekulacije, koje su se prije vezivale za tu shemu kriza, postale su neodržive i mogu samo štetiti.

6. Revizionizam i socijalistička praksa

Ako, dakle, moramo napustiti misao o katastrofi, tada ono što se naziva *socijalističkim aktualnim radom* dobiva, naravno, *povišenu vrijednost*. Tada se pri tome ne radi o palijativnim sredstvima koja vrijede samo ako su prikladna da radnike održe sposobnima za borbu do velike katastrofe, tada taj rad postaje važnim *fundamentalnim pripremnim radom*. To je glavni moment po kojemu se revizionizam razlikuje od drugoga, staroga shvaća-

nja socijaldemokracije: po povišenom poštovanju onoga što pripada u socijalistički aktualni rad. Po povišenom poštovanju parlamentarnoga rada, ne toliko kao agitacije, premda i ona ima svoje opravdanje, koliko s obzirom na pozitivne rezultate zakonodavstva, na izvojevanje zakona koji su usmjereni na postizanje što dubljih promjena u pravu i privredi; zatim višim vrednovanjem socijalističke djelatnosti u komunama, koja se uopće ne može precijeniti; višim uvažavanjem socijalnoga značaja sindikata s gledišta svih funkcija koje su oni sposobni izvršavati u privrednom životu, višim zanimanjem za sustavnu izgradnju njihovih organizacija, a također u zanimanju za širenje i izgradnju radničkih potrošačkih zadruga — sav posao ove vrste dobiva sasvim drukčije, mnogo veće značenje nego prije ako se napusti ideja one sheme kriza i spekulacija o velikom ekonomskom slomu i predoči društvo kakvo se zbiljski razvija.

O ovoj je tvrdnji rečeno, pak, s druge strane: Ono što se ovdje postavlja kao nužan aktualni rad, to se već sve čini, to radi socijaldemokracija već sada! Do stanovitoga stupnja to je točno, ali samo do stanovitoga stupnja. Razlika je u tome po kojim se pretpostavkama neki rad obavlja. Kad se moja knjiga o pretpostavkama socijalizma pojavila i naišla na najžešće napade, rekao je na jednom londonskom skupu poljski socijalist dr Lad. Gumpłowicz, a to je bilo najuzvišenije što mi se moglo reći: »Ono što Bernstein preporučuje, to smo mi već prije činili, ali to smo činili mlako i s lošom socijalističkom savješću. Bernstein nam je omogućio da to činimo vrlo rado i s dobrom socijalističkom savješću.« Da li je to u stvari točno, o tome ne odlučujem ja, ali bilo je točno s obzirom na namjeru, i ta riječ do tada meni stranoga suborca bila je najljepša nagrada koju je politički pisac mogao dobiti.

Doista je socijalistički pokret, kako se to može povijesno pratiti, realnim uvjetima svoje borbe i svojim vlastitim rastom doveden dotle da napušta jedno za drugim svoje prijašnje mišljenje, nastalo još na upola utopijskom tlu. Prvotno su socijalisti mislili da se parlamenti uopće ne tiču radnika, da su to sve slične stvari o kojima se spori, kakve veze one imaju s velikim socijalističkim ciljevima? Tada se ušlo u parlamente, ali se izjavilo da nema svrhe, ako ne i da je štetno, ulaziti u parlamentarne komisije. Ali sada, kada su socijalističke stranke postale važne u parlamentima, saživjelo se s mišlju da radnička klasa treba da radi u svim zakonodavnim i upravnim tijelima punom snagom i da mora nastojati da ih sve više ispuni svojim duhom. Tako je u ovoj točki i tako će biti u ovakvim i drugim točkama. Potučen na kongresima snagom tradicije, revizionizam se ipak pobjedonosno probija u praksi.

No sada se javljaju neki moji socijaldemokratski drugovi i kažu: To sve zvuči sasvim lijepo i dobro, ali pri tome sitnom radu gube se iz vidokruga krupni aspekti, velike obuhvatne ideje, a ako radniku oduzmeš još i socijalistički *konačni cilj*, s tom će točkom biti sve gore.

Moj je odgovor na taj česti prijekor da suvremeni radnici nisu djeca kojima se mora pokazati mjesec da bi se ohrabрили i potakli. Suvremena radnička klasa, koja sazrijeva, koja je u velikim slojevima već sazrela, ne treba utopiju, ona se i bez »konačnog cilja«, ipak maglovitoga, može oduševiti za socijalističku borbu. Ono što radnicima treba pokazati da bi im

se udahnuo oduševljenje i smisao za velike ciljeve jest nešto posve drugo. To je ponajprije njezino sve veće značenje u suvremenom društvu, historijska *misija* njezine klase, što se izražava u tome da je ona jedina klasa koja je kao takva potpuno bez predrasuda naspram svakom zbiljskom napretku u spoznaji, tehnici, privredi itd., čiji interes nije vezan ni za što zastarjelo i zastarijevajuće, kao interes drugih klasa društva, koje su dijelom reakcionarne, žele zadržati preživljeno, ali su u napretku samo polovične, jer pri napretku mogu kao klasa ovo ili ono izgubiti. Samo su radnici, čim nastupaju kao klasa, u svakom pogledu vezani za društveni napredak, oni su njezina najsigurnija prethodnica, kako je to Lassalle tako lijepo izrazio riječima koje dovikuje radnicima u radničkom programu: »Vi ste stijena na kojoj treba da se izgradi crkva sadašnjosti.« Kad se to radnicima kaže i pokaže im se vjerojatnost stalnog uspona, koji se možda polagano odvija, ali im je zbog njihova sve većega socijalnog značenja ipak siguran, ako samo nastupaju ujedinjeno, time im se pokazuje veliki cilj, koji mora djelovati utoliko jače ukoliko je cilj takav da u nj može vjerovati i onaj što trijezno prosuđuje. Pogledajmo još jedanput sliku socijalne piramide kako se zbiljski razvila. Gore je stožac koji pritišće na trupac, radničku klasu i sprečava njezin puni razvitak. Paraziti što ih stožac sakriva u sve većem broju jesu težak uteg koji prigušuje trupac. Ali trupac je sve veći, radnička klasa raste razmjerno jače nego ostale klase, trupac se opsegom sve više približava stožcu i sve je sposobniji za protuobranu. To valja pokazati radnicima. Time im se ne oduzima oduševljenje da surađuju s nama socijalistima, samo im se pokazuje kako se doista mora boriti u društvu i budi se samopovjerenje, koje i pri laganom napredovanju može duhove rasplamsati do najvišega napona njihovih snaga.

Stara perspektiva koja je Marxovim izvodima o socijalnom slomu nama svijetlila socijaldemokratima, koji smo svi Marxovi i Engelsovi učenici, bila je slika vojske što napreduje mnogim zaobilaznicama, preko kamenja i grmlja, ali na tome putu, napredujući, biva sve više vođena dolje, dok najzad ne dođe do velikog ponora, s čije druge strane može željeni cilj, država budućnosti, koja se može doseći preko silnoga mora, po mnogima je to bilo *crveno* more. Ta se perspektiva sada mijenja. Otvara se drugi vidik. Perspektiva koju sada vidimo pred sobom pokazuje nam svakodnevnu radničku borbu, što se odvija i ponavlja unatoč svim progonima, porast radnika po broju, po općoj socijalnoj moći, po političkom utjecaju, kojemu se nijedna stranka ne može više oteti; ta nam perspektiva pokazuje put radničke klase ne samo *naprijed* već istovremeno i *gore*, ne samo jačanje po broju nego i podizanje njezine ekonomske, etičke i političke razine, sve veće osposobljavanje i djelatnost kao suvladajući činitelj u državi i privredi. A u smislu te perspektive djeluje i propagira danas najodlučnije onaj pravac u socijaldemokraciji čije sljedbenike nazivaju revizionistima.

Prema spisu:

Der Revisionismus in der Sozialdemokratie

Eduarda Bernsteina

iz njegove knjige:

Ein revisionistisches Sozialismus — bild.

Verlag I.H.W.Dietz Nachf. GmbH, Berlin, Bonn — Bad Godesberg, 1976.

preveo: Tomislav Martinović